

Ontwortelde gemeenschappen op Cyprus

Een etnografie van Grieks- en Turks-Cypriotische vluchtelingen

LISA DIKOMITIS

Cyprus is sinds eind 2011 in de greep van een enorme crisis: een crisis die niet gaat over Grieks- en Turks-Cyprioten, over vluchtelingen en ontwortelde gemeenschappen, over een grens, een illegale bezetting en eigendomskwesties.¹ Cyprus is in diepe crisis om totaal andere redenen, en toch gaat het ook over een crisis die het eiland in twee verdeelt. De economie van Cyprus, de op twee na kleinste van de eurozone, kwam in de problemen na het exploderen van een elektriciteitscentrale in juli 2011 en de blootstelling van de Cypriotische banken aan de Griekse crisis. Cyprus was het vijfde land van de eurozone dat een reddingsoperatie nodig had. Het is de Republiek Cyprus die getroffen is en de slachtoffers zijn de Grieks-Cyprioten, die in het zuiden van het verdeelde eiland wonen. Eind 2013 heerst een grote onzekerheid en radeloosheid op het eiland, want vele inwoners zijn nu werkloos of moeten overleven van een sterk gereduceerd loon.

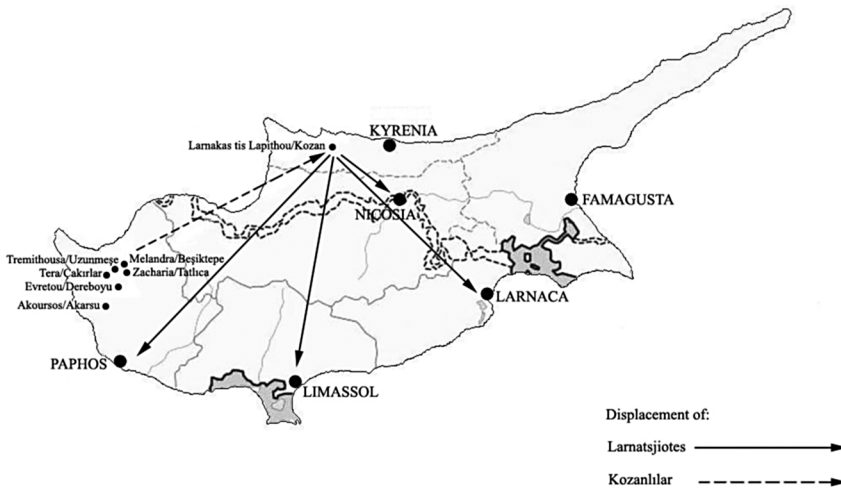
Dit artikel gaat over die andere crisis, het ‘Probleem Cyprus’ met Turken en Grieks-Cypriotische vluchtelingen in de hoofdrol, dat ontstaan is toen er nog geen sprake was van de trojka, een reddingsplan en een zieke bankensector. Deze twee problemen – het ‘Probleem Cyprus’ en de recente financiële crisis – hebben op het eerste gezicht niets met elkaar te maken, maar als antropologe zie ik alvast een parallel die bevestigd wordt door reacties van Cyprioten ter plaatse. Ik refereer hier aan het leed, het afzien, de slachtoffers en een totale crisis op financieel en sociaaleconomisch vlak. Dat was het geval in 1974, de crisis waarover ik het in dit artikel zal hebben, maar vandaag is er voor veel Cyprioten opnieuw een uitzichtloze situatie ontstaan en is er paniek voor de toekomst. Veel Cyprioten weten immers wat het is om

¹ Ik draag dit artikel op aan Rik Pinxten, Professor Emeritus aan de Universiteit Gent. Ik had de eer om Rik laatste assistent (2004-2009) en doctor-assistent (2010-2012) in de Vergelijkende Cultuurwetenschappen te zijn. Rik heeft het veldwerk dat ik beschrijf in dit artikel altijd onvoorwaardelijk gesteund, en dat heeft mijn academische carrière een fantastische start gegeven. Ik zal Rik daar altijd dankbaar voor blijven.

van nul opnieuw te beginnen, om huis, werk en toekomst in één klap te verliezen.

In dit artikel ga ik dieper in op mijn etnografisch veldwerk op Cyprus (2002-2009) over de Grieks-Cypriotische Larnatsjiotes en de Turks-Cypriotische Kozanlilar. Deze twee vluchtelingengemeenschappen beschouwen hetzelfde bergdorpje als hun ‘thuis’: Larnakas tis Lapithou werd tot 1974 bewoond door de Larnatsjiotes, maar na de oorlog van 1974 werd dit dorp toegewezen aan Turks-Cyprioten die gevlucht waren uit enkele dorpen in de streek van Paphos. Larnakas tis Lapithou kreeg toen de Turkse naam Kozan, en zo werden de nieuwe bewoners de Kozanlilar.

De gedwongen verhuizing van Larnatsjiotes en Kozanlilar.

In mijn onderzoek gebruik ik een theorie van sociaal-cultureel geografie Doreen Massey (1994, 2005). Zij stelt dat een locatie bepaald wordt door de dynamiek van de menselijke relaties ter plaatse. De patronen van het sociale weefsel in een locatie veranderen onvermijdelijk en voortdurend:

What is at issue is not social phenomena in space but both social phenomena and space constituted out of social relations, that the spatial is social relations ‘stretched out’. (Massey 1994: 2)

Mijn bedoeling was, via veldwerk en analyse, de statische identiteit van het dorp Larnakas/Kozan te doorbreken en de sociale dynamiek van die locatie in kaart te brengen: een dynamiek die ontstaat op basis van relaties in het verleden (met de Grieks-Cypriotische bewoners vóór 1974), het sociale

weefsel in het heden (met de huidige Turks-Cypriotische bewoners) en ook wat de toekomst kan brengen (indien een hereniging van het eiland zou plaatsvinden). Masseys theorie was echter niet voldoende omdat in het geval van vluchtelingen de band met een specifieke plaats vaak onvrijwillig en abrupt afgesneden wordt (*displacement*) of gevormd dient te worden (*emplacement*). Context is in dit geval zeer belangrijk, en precies daarom leent etnografisch veldwerk zich uitstekend om inzichten te verwerven in deze thematiek. Precies omdat ik als antropoloog zowel participeerde als observeerde in het dagelijkse leven van de Larnatsjiotes en de Kozanlılar, en dit gedurende enkele jaren, kreeg ik toegang tot zaken die vluchtelingen niet onmiddellijk in een interview kunnen of willen vertellen.

In mijn werk tracht ik te verklaren waarom de identiteit van *vluchteling* nog steeds zo belangrijk is op Cyprus (Dikomitis 2012). Ik heb mijn etnografische data gelinkt met inzichten over hoe Cypriotische vluchtelingen omgaan met het concept *suffering* ('afzien, lijden'). Antropoloog Clifford Geertz (1973) toont in zijn bekende essay "Religion as a Cultural System" aan dat mensen altijd zullen proberen te begrijpen waarom hun onrecht werd aangedaan, zeker wanneer ze vinden dat ze ten onrechte lijden. Mijn argument is dat zowel Grieks- als Turks-Cypriotische vluchtelingen vasthouden aan bepaalde locaties, zelfs al zijn die plaatsen nu ontoegankelijk en zelfs al is het meer dan 30 jaar geleden dat ze daar waren. Beide gemeenschappen blijven zichzelf beschouwen als *vluchteling*, net omdat ze leven met een onvervulde wens voor rechtvaardigheid.

Ik begin met een bondige schets van de recente geschiedenis van Cyprus, en vervolgens illustreer ik eerst hoe de Larnatsjiotes zich positioneren tegenover hun dorp van afkomst en hoe dit veranderde toen zij hun dorp opnieuw konden bezoeken. Daarna concentreer ik me op de Kozanlılar en ten slotte breng ik de twee perspectieven samen in de conclusie.

Cyprus en haar vluchtelingen

Anno 2013 is Cyprus nog steeds de meest bizarre lidstaat van de Europese Unie. Het eiland heeft een gespleten persoonlijkheid en voor elk gerecht een Turkse en een Griekse naam (Dikomitis 2008). De twee Cypriotische gemeenschappen wonen al 39 jaar aan verschillende kanten van de Green Line die het eiland doormidden snijdt. De Grieks- en Turks-Cypriotische vluchtelingen koesteren dezelfde droom: vrij kunnen bewegen in eigen land en terugkeren naar het huis van toen. Toch is er geen consensus tussen de twee gemeenschappen over hoe die droom verwezenlijkt kan worden.

In 1878 droegen de Ottomanen Cyprus over aan het Verenigd Koninkrijk en zo werd het eiland een Britse kroonkolonie. De Grieks- en Turks-Cyprioten leefden toen samen in gemengde dorpen verspreid over het hele eiland. De meeste Turks-Cyprioten spraken naast Turks ook Grieks, de taal van de meerderheid. In het midden van de jaren 1950 begon een guerrillastrijd tegen de Engelse bezetter. De Cyprioten wilden weg van onder het Engelse juk. De Grieks-Cyprioten koesterden tegelijkertijd ook de droom van *enosis*, de vereniging met het moederland Griekenland. De onafhankelijkheid van Cyprus werd in 1960 een feit, maar de nieuwe regering onder leiding van de eerste president – de religieuze leider Makarios – hield niet lang stand. Grieks-Cyprioten droomden nog steeds van *enosis*, terwijl de Turks-Cyprioten geloofden in *taksim*, de verdeling van Cyprus in een Turks en een Grieks deel. Tussen 1960 en 1974 waren er regelmatig bloedige rellen tussen de twee gemeenschappen. Turks-Cyprioten verlieten hun gemengde dorpen, werden dus voor het eerst vluchteling en gingen in enclaves wonen waar militie gestuurd door Turkije de wacht hielden.

De situatie explodeerde in de zomer van 1974 toen Turkse troepen het eiland binnenvielen na een korte staatsgreep door een deel van de Grieks-Cyprioten, die gesteund werd door de junta, het toenmalige kolonelsregime in Griekenland. Na een bloedige oorlog die zomer werd het eiland definitief gesplitst met een door VN-soldaten bewaakte grens, de Green Line. Turkije had één derde van het eiland bezet en daarmee zo'n 250.000 Grieks-Cyprioten naar het zuiden van Cyprus gedreven. De Grieks-Cypriotische vluchtelingen verlieten van de één op de andere dag hun huis, hun dorp, hun velden, kortom hun hele hebben en houden, en kenden de eerste winter harde maanden in tentenkampen. De Turks-Cyprioten van hun kant werden eind 1974 en begin 1975 massaal gedwongen te verhuizen naar het noorden van het eiland. Zij werden dorp per dorp naar het noorden verplaatst en kregen de lege huizen van Grieks-Cyprioten toegewezen. Grieks-Cyprioten wonen nu verspreid over het zuiden en zijn hun vroegere dorpsgemeenschap kwijt. In 1983 werd unilateraal de Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC) opgericht, een land dat tot op vandaag enkel door Turkije erkend wordt. De autoriteiten van deze pseudostaat gaven, via een ingewikkeld puntensysteem, eigendomstitels aan de Turks-Cyprioten voor de huizen van de Grieks-Cyprioten. De Turks-Cypriotische politici predikten tot 2003 dat de verdeling van Cyprus een feit is en er geen probleem is van vluchtelingen, terwijl Grieks-Cypriotische politici altijd stand hielden bij hun credo dat alle Grieks-Cypriotische vluchtelingen terug moeten kunnen keren naar hun dorpen en huizen van weleer.

Cyprus heeft dus twee interne vluchtelingengemeenschappen. Deze vluchtelingen zijn in het jargon van de Verenigde Naties strikt genomen *internally displaced people* (IDPs), maar de Cyprioten zelf gebruiken de term ‘vluchtelingen’ (πρόσφυγες in het Grieks en *goçmenler* in het Turks). Net zoals vluchtelingen die wél internationale landsgrenzen zijn overgestoken, zijn ze ontheemd, kunnen ze niet terug naar hun dorpen en verloren ze in de meeste gevallen ook hun werk en dus hun levensonderhoud.

Larnatsjiotes over hun ‘echte thuis’

Tijdens mijn eerste veldwerkperiode in 2002-2003 veranderde het beeld dat ik had over het dorp Larnakas tis Lapithou. Het was niet zozeer meer een dorp in een sprookjesachtig decor, maar het nam steeds realistischere proporties aan in mijn verbeelding: een ruraal bergdorpje met een gemeenschap die ik van dichtbij had leren kennen. Toch bleef het dorp onbereikbaar, hoewel Larnakas op slechts een korte autorit van Nicosia ligt.² Grieks-Cypriotische vluchtelingen fantaseerden regelmatig over wat ze zouden doen als ze mochten terugkeren naar hun dorp. Dit is wat Larnatsjiotissa Maria me vertelde:

Ik zou de Pendadaktylos opnieuw beklimmen en alle dorpjes in de verte zien: Vassilia, Kyrenia, Lapithos, ... Het zijn wondermooie plaatsen. Nergens anders op Cyprus heb ik zo'n adembenemend landschap gezien. Langs de andere kant van de berg kan je zelfs Nicosia zien. Stel je voor, zo ver! Weet je, daar [op de top van de berg] is het allereerste waar ik zou gaan.

Koula droomde van de smaak van het fruit in haar tuin, terwijl Ireni zich afvroeg of de grote Johannesbroodboom waarin ze als kind had geklommen nog overeind stond. Agathi kon nooit haar tranen bedwingen wanneer ze terugdacht aan haar nieuwe huis waar ze slechts twee weken in woonde toen ze moest vluchten. De mannen hadden het over het *καφενείο* en over de tochten door het woud op zoek naar wilde patrijzen. Kyriakos sprak steeds over de Kaminatsia, een stukje landbouwgrond in het hoger gelegen deel van het dorp. Zijn dorpsgenoot Nikos dagdroomde dan weer over de lange tocht

² Vele Larnatsjiotes wonen nu in de hoofdstad Nicosia, ten zuiden van de Green Line. Mijn vader, Andreas Dikomititis, is een Larnatsjiotis en woonde tot 1974 in Larnakas tis Lapithou. Ik verrichtte dus veldwerk in een gemeenschap die ik al mijn hele leven kende. Over mijn *in-between* positie heb ik geschreven in Dikomititis (2004, 2009a). Als Grieks-Cypriote had ook ik geen toegang tot het dorp in die eerste veldwerkperiode.

door het woud richting Kyrenia, een gezellig havenstadje. Om mij toch een visuele voorstelling van het dorp Larnakas tis Lapithou te maken, vroeg ik aan veel Larnatsjiotes om een kaart te tekenen van hoe zij zich het dorp herinnerden. Op deze *mental maps* werd het eigen huis telkens in fijner detail getekend dan andere huizen. Larnatsjiotes die nog kind waren toen ze moesten vluchten, tekenden dingen die centraal stonden in hun leefwereld van toen: de school, huizen van vriendjes, bepaalde speelplaatsen in het dorp. Via deze kaarten leerde ik specifieke plaatsen kennen en zo kreeg ik verhalen en herinneringen te horen die spontaan misschien niet aan bod zouden zijn gekomen.

Zelf mijmerde ik, zoals veel vluchtelingen van de tweede generatie, vooral over het huis waarin mijn vader was opgegroeid. Dat huis was voor mij veel meer dan een fysieke structuur. Er waren nauwelijks foto's van, ik had er geen visuele voorstelling van, maar toch was het alsof ik het gebouw door en door kende. Ik wist dat er een toilet buiten was, dat het plafond in de slaapkamers op de traditionele manier was afgewerkt: met leem, rieten matten en houten balken. Tussen die balken was er een ideale plek voor zwaluwen om hun nest te maken. Eindeloos veel verhalen zorgden ervoor dat ik het huis kende alsof ik er ontelbare keren was geweest. Het was beslist het eerste wat *ik* zou gaan bekijken mocht ik ooit naar Larnakas kunnen gaan. In die veldwerkperiode (2002-2003) was 'het huis' een rode draad in de verzamelde data. Dat is niet verrassend, want in de Cypriotische maatschappij – zoals in veel andere landen rond de Middellandse Zee – is het huis een heel belangrijk symbool. Het was dan ook niet verwonderlijk dat vluchtelingen vooral hun huis terug wilden zien. Of zoals Irinou het zo treffend verwoordde: “Onze passie is terug naar huis te gaan” (Ο πάθος μας είναι να πάμε στο σπίτι μας). Is er na 30 jaar wel een huis om naar terug te keren? Zelfs al is het gebouw intact, zal er een gevoel van thuiskomen zijn? Wanneer Larnatsjiotes over hun huis praten, hebben ze het natuurlijk over veel meer dan het gebouw. Op een dag verzuchtte Nitsa: “Ik was een koningin in mijn huis” (Ημουν βασιλίσσα στο σπίτι μου). Nitsa bedoelt dan niet (enkel) dat ze binnenshuis gelukkig was als een koningin, maar ook dat ze ook haar sociale status binnen de dorpsgemeenschap enorm miste. Dat is begrijpelijk, want sinds ze ontheemd werd, woont Nitsa met haar gezin in een klein vluchtelingenhuisje (haar toegewezen door de regering) in een achterbuurt van Nicosia, ver van haar familie en de andere Larnatsjiotes.

Wat belangrijk was tijdens die fase in mijn onderzoek, was om in kaart te brengen – letterlijk en figuurlijk – welke band (*sense of community*) er nog bestaat tussen vluchtelingen van hetzelfde dorp die nu niet meer fysiek samenleven. Langs de ene kant laat het alledaagse, hectische leven waarin

mensen werken, kinderen opvoeden en het leven van alledag doormaken, geen tijd voor frequent contact met dorpsgenoten die nu in de fysieke zin geen dorpsgenoten meer zijn. Langs de andere kant is er nog heel veel van die oorspronkelijke dorpsgemeenschap merkbaar: op huwelijken, doopsels, begrafenissen en herdenkingen zijn bijvoorbeeld nog steeds heel veel Larnatsjiotes aanwezig. Indien mogelijk wordt er zelfs beroep gedaan op een dorpsgenoot voor van alles en nog wat. Toen Petros bijvoorbeeld enkele jaren geleden zijn huis bouwde in Nicosia, vroeg hij voor het timmerwerk een dorpsgenoot. Petros was dertien jaar oud toen de oorlog uitbrak. Hij beweerde altijd dat hij me niet kon helpen met mijn onderzoek omdat hij “slechts een jongentje was” toen hij vluchteling werd. Toen ik hem vroeg waarom hij dan toch een Larnatsjiotis aansprak voor het timmerwerk, zei hij: “Het werk moest gebeuren. Waarom zou ik geen dorpsgenoot vragen? Het is goed om je eigen dorpelingen te steunen. We zijn samen door die afschuwelijke periode gegaan en hebben samen afgezien.” Op een dag vroeg ik Anastassia, een naaister, of zij veel Larnatsjiotisses als klanten had. Ze zei dat de meeste vrouwen van Larnakas zelf konden naaiden en bijgevolg geen beroep deden op een naaister. Ze zei: “De meeste van mijn klanten zijn ξένες [‘vreemden’, ‘buitenlanders’], Lefkosiatises [‘vrouwen van Nicosia’], όχι οι δικοί μας άνθρωποι [‘niet onze mensen’].” Dit toont aan dat Grieks-Cypriotische vluchtelingen in Nicosia nog steeds een onderscheid maken tussen vluchtelingen en niet-vluchtelingen, zelfs al wonen sommigen reeds langer in Nicosia dan ze ooit in hun eigen dorp hebben gewoond. Op uitnodigingen voor een huwelijksfeest, bijvoorbeeld, zal altijd aangegeven worden vanwaar de ouders van het gelukkige paar oorspronkelijk afkomstig zijn. Ondanks het feit dat vluchtelingen nu ver van elkaar wonen, verstrikt zijn in het leven van alledag en in het web van het stedelijke leven, zijn er toch nog veel gelegenheden waarop ze elkaar zien en contact houden. De mannen zien elkaar in de σύλλογος, een verzamelplaats die speciaal opgericht werd opdat het καφενείο (‘dorpscafé’) van weleer een soort substituut zou hebben in hun leven nu.

De Larnatsjiotes koesterden anno 2002, net zoals de meeste Grieks-Cypriotische vluchtelingen, een geïdealiseerd beeld van hun dorp, en hun grote verlangen was om ‘terug naar huis te gaan’. In de afgelopen drie decennia rouwden de Larnatsjiotes om het verlies van de gemeenschap, een bepaalde levensstijl in hun dorp en hun eigendommen. Ze vertelden me in kleurrijke details hoe ze tijdens de eerste jaren na de oorlog enkele keren verhuisden in het zuiden van Cyprus om hun levensomstandigheden te verbeteren. In hun nostalgische verhalen zijn hun vroegere huizen altijd een centraal punt, omdat deze huizen symbool staan voor hun tastbare verlies,

maar ook voor alles wat betekenis voor hen had. Deze nostalgie, heimwee, woede en frustratie van de gewone Grieks-Cypriotische vluchtelingen vindt nog steeds weerklank in het officiële staatsdiscours en is steevast een thema in elke verkiezingsstrijd.³ Larnatsjiotes zeggen ook dat, hoewel ze fysiek *hier* (in het zuiden van Cyprus) zijn, hun gedachten *daar* (in Larnakas) zijn. Ik ontmoette geen enkele Larnatsjiotis die niet benadrukte dat zijn echte thuis in Larnakas is. Toch benadrukten de Larnatsjiotes ook dat ze, ondanks hun ontheemding, hard hebben gewerkt, en in staat waren om hun kinderen op te voeden en om een min of meer comfortabel leven te leiden na de eerste jaren van financiële problemen. Mijn observaties komen opvallend goed overeen met de analyse van antropoloog Peter Loizos:

It would seem to be the case that as time goes by, more and more refugees spend more and more time with their refugee identity ‘switched off’. If something happens to ‘switch it on’ then the sense of grievance returns to the surface in full strength – the iron is still in both heart, and soul. (Loizos 2008: 186)

In de volgende paragraaf begin ik met precies zo’n dramatische gebeurtenis, iets wat de identiteit van Cypriotische vluchtelingen weer helemaal ‘opengezet heeft’.

Onverwachte terugkeer naar het dorp

Op 23 april 2003 ging er op de Green Line een checkpoint open door een verrassingsoffensief van Rauf Denktaş, de toenmalige Turks-Cypriotische leider, die zich samen met zijn Turkse collega voorbereidde op de start van Turkijes toetredingsproces tot de Europese Unie. Die ondoordringbare Green Line, die grens die Cyprus doormidden snijdt maar ook een fysieke grens tussen heden en verleden vormde, werd plots poreus, een grens met gaten. Voor de voltallige Cypriotische maatschappij was de lente van 2003 een enorm geladen periode vol opluchting, woede, verdriet, angst en blijdschap.

De sfeer, de gebeurtenissen en de emoties van die weken in april en mei 2003 zullen me mijn hele leven bijblijven (Dikomitis 2004). Reeds de eerste dagen waren duizenden Cyprioten teruggekeerd naar hun dorpen en huizen voor een bezoek. Elke dag waren er vluchtelingen die uren aanschoven aan een grensovergang om hun ééndagsvisum te bemachtigen, maar ook niet-

³ Met als uitzondering de verkiezingen van 2013, waarin de financiële crisis de hoofdrol speelde en – voor het eerst sinds 1974 – niet de verdeling van Cyprus.

vluchtelingen wilden terug naar de plaatsen ‘aan de andere kant’ waar ze herinneringen aan hadden of waar ze over gehoord hadden, maar nooit hadden kunnen bezoeken.

De opening van enkele grensposten betekende ook een onverwacht keerpunt in mijn onderzoek. Ik had nu de mogelijkheid om het dorp Larnakas te bezoeken en om kennis te maken met het geboortedorp van mijn vader. Ik ben tijdens mijn tweede veldwerkperiode (2003-2004) talloze keren naar het dorp teruggekeerd, steeds samen met andere Larnatsjiotes, om hun huizen, hun velden, het kerkhof en de religieuze sites te bezoeken. Toen er meer grensposten geopend werden, werd de grens oversteken een routine op Cyprus. Veel Turks-Cyprioten zochten werk in het zuiden van het eiland en een aantal Grieks-Cyprioten bezochten regelmatig hun dorp. Ik heb mij toen gefocust op de grens, en over hoe Cyprioten, vluchtelingen en niet-vluchtelingen, Grieks- en Turks-Cyprioten, oud en jong, man en vrouw omgingen met het feit dat er in essentie niets veranderd was – de Green Line was nog steeds een grens, eigendomskwesaties waren niet opgelost en Cyprioten waren en zijn nog steeds niet vrij in hun eigen land –, maar dat tegelijkertijd alles veranderd was, en voorgoed: hun dorpen, hun thuis, hun velden en hun kerken waren plots immers niet meer onbereikbaar (Dikomitis 2005).

De toegang tot Larnakas, vanaf april 2003, bracht alle lijden in volle kracht terug naar de oppervlakte voor de Larnatsjiotes (en de andere Grieks-Cypriotische vluchtelingen). Wat het echter ook was, was het testen van hun verlangen om terug te keren en opnieuw in hun huizen te wonen, iets wat 30 jaar lang altijd uitgesproken werd als het ultieme doel in hun vluchtelingenbestaan. Dat veranderde nu echter: hun beeld van hun huis en dorp in hun naoorlogse herinneringen was heel anders dan de echte plaats waar ze nu naar terugkeerden. De Larnatsjiotes waren teleurgesteld en verdrietig na het eerste bezoek aan hun vroegere dorp. Ze beschreven Larnakas als een dorp dat verwaarloosd, vuil en ‘verturkst’ was. Veel Larnatsjiotes beslisten om niet meer opnieuw de grens over te steken, of deden dat slechts enkele keren als gevolg van de teleurstelling. Er zijn echter ook enkele Larnatsjiotes die regelmatig een bezoek brengen aan hun dorp en proberen om het zich symbolisch opnieuw toe te eigenen, bijvoorbeeld door deel te nemen aan bepaalde rituelen, zoals religieuze plaatsen opnieuw in ere herstellen; en steeds opnieuw plekken te bezoeken die een speciale betekenis hebben.

Het deel van de Grieks-Cypriotische vluchtelingen dat op regelmatige basis hun dorp opnieuw gaat bezoeken, moet dus telkens via een checkpoint passeren, wachtrijen trotseren, een ééndagsvisum aanvragen en de grote aanwezigheid van politie en soldaten tolereren; en wordt telkens weer gecon-

fronteerd met de Turks-Cypriotische bewoners in hun dorp, vreemden in hun eigen huis waar ze, indien ze geluk hebben met de huidige bewoner, een koffie geserveerd krijgen en misschien een rondleiding door hun eigen huis en tuin.

Waarom doen ze dat? Om die vraag te beantwoorden ben ik ontelbare keren meegegaan met Grieks-Cypriotische vluchtelingen, de grens over naar hun dorp van herkomst – niet enkel naar Larnakas, maar ook naar andere dorpen. Een bezoek aan het dorp van afkomst volgt stevast een vast patroon. In mijn werk vergelijk ik dergelijke ééndagsbezoeken met een pelgrimstocht, want deze vluchtelingen volgen een ongeschreven maar vaste route. Dit is zo voor de Larnatsjiotes die terugkeren naar Larnakas, maar ook voor alle andere Grieks-Cypriotische vluchtelingen die frequent teruggaan naar hun dorp. Ik heb hun activiteiten geanalyseerd volgens twee categorieën: religieuze activiteiten en seculiere rituelen (Dikomitis 2009b). Door deze pelgrimstochten proberen Grieks-Cypriotische vluchtelingen de religieuze en culturele plattegrond van hun dorp, zoals het betekenisvol was *vóór* hun ontheemding, te reconstrueren. Zoals ik eerder al aangaf, is de gemeenschap van Larnatsjiotes niet zo zichtbaar in de locaties waar ze sinds 1974 wonen, maar hun *sense of community* wordt door die pelgrimstochten nu op een andere manier voortgezet en opnieuw gerealiseerd in de locatie die voor hen het belangrijkste is: Larnakas, de plaats die hen met elkaar verbindt. Het laat hen toe zeggenschap uit te oefenen over hun vreemde en moeilijke situatie en op die manier een poging te doen om de symbolische geografie van hun dorp opnieuw te reconstrueren, zij het slechts op een zeer gefragmenteerde manier (Dikomitis 2009b).

Hoewel ik ook bij Turks-Cypriotische vluchtelingen, die ik vanaf de opening van de Green Line evenzeer en eveneens zeer intensief ben gaan volgen, dezelfde pelgrimstochten zag, waren deze niet zo frequent als bij de Grieks-Cyprioten en ook niet zo belangrijk. Daar zijn verschillende redenen voor: Turks-Cyprioten beschouwen hun locaties in het noorden van Cyprus, waar ze wonen sinds 1974, als hun echte thuis. Vaak bestaan hun woningen in het zuiden niet meer (iets wat ze ontdekten tijdens hun ééndagsbezoeken), en Turks-Cyprioten benadrukken ook vaak dat ze het hele zuiden van Cyprus willen ontdekken, niet alleen hun eigen dorpen. Ik heb met hen dan ook meer toeristische plaatsen bezocht, bijvoorbeeld het Troodosgebergte, dan hun dorpen van oorsprong. Een belangrijk verschil tussen Grieks- en Turks-Cypriotische vluchtelingen is hoe zij hun *vluchtelingenidentiteit* doorgegeven hebben aan hun kinderen: Grieks-Cypriotische vluchtelingen hebben altijd beklemtoond dat hun echte thuis een dorp is ten noorden van de Green Line,

terwijl Turks-Cypriotische vluchtelingen eerder een gevoel van vrijheid en permanentie hebben meegegeven aan hun kinderen, de boodschap dat het noorden van Cyprus hun thuis is.

Tot op vandaag zijn er nog steeds Grieks-Cyprioten die weigeren de grens over te steken, en die hun dorp dus nog niet terug hebben gezien. Zij weigeren om via een checkpoint naar hun dorp terug te keren, weigeren om toestemming te vragen aan autoriteiten die door niemand erkend zijn, weigeren om permissie te vragen aan de bezetters en eindigen altijd met: “We zijn geen toeristen in ons eigen land.” Ongeacht of Grieks-Cyprioten nu de grens nu oversteken of niet, ze zijn toch unaniem verenigd in hun houding ten opzichte van die grens. De grens is onwettig en ze eisen de opheffing ervan. Het oversteken van de grens houdt geen gelijkaardig ethisch dilemma in voor Turks-Cyprioten. Zij staken en steken de grens over om verschillende redenen: voor toeristische uitstapjes, om te werken, om te winkelen, om documenten aan te vragen – zoals een identiteitskaart van de Republiek van Cyprus – en om verschillende voordelen van de Republiek Cyprus te vorderen. Ook Turks-Cyprioten zouden graag de grensovergangen verwijderd zien, hoewel ze unaniem van mening zijn dat het een notionele grens van een autonome staat binnen de federatie moet blijven.

De Kozanlılar en hun ‘thuis’

In het laatste deel van dit artikel wil ik me concentreren op de Kozanlılar, de Turks-Cypriotische bewoners van het dorp Larnakas/Kozan.⁴ Er zijn twee zaken die ik wilde bereiken met mijn veldwerk bij de Turks-Cypriotische Kozanlılar. Ten eerste, het Turks-Cypriotische dorpsleven beschrijven omdat nog geen enkele antropoloog lange tijd bij Turks-Cyprioten verbleven had en ten tweede bestuderen hoe zij omgingen met hun vluchtelingenidentiteit.

Gedurende twee jaar (2005-2006) heb ik met de Kozanlılar samengeleefd. Ik woonde in bij een groot gezin waarvan ik de ouders ontmoet had op een groentemarkt in noord-Nicosia. Door de Kozanlılar in hun alledaagse leven te observeren en te participeren in hun bezigheden (brood bakken, kaas maken, sociale activiteiten, overgangsrutuelen, enz.), werd ik een deel van de gemeenschap en werd er van mij verwacht om mijn deel van het huishouden te doen en mijn deel van het werk op te knappen. Toen een Kozanlı stierf aan een hartaanval (omdat de ambulance het dorp niet op tijd kon bereiken), heb ik

⁴ In mijn werk gebruik ik steeds de naam Kozan als ik over Turks-Cyprioten schrijf en Larnakas als ik over Grieks-Cyprioten schrijf, maar meestal wordt het dus Larnakas/Kozan. In dit stukje over de Kozanlılar zal ik het dus over Kozan hebben.

meegedaan in hun *mevrit* ('gebedswake'). Ik was bruidsmisje toen de zoon van het gezin trouwde en was eregast op de *sünnet*, het besnijdenisritueel van een achtjarig jongetje dat me overal vergezelde. Toen twee gezinnen in het dorp klinkende ruzie kregen, werd naar mij gekeken en verwacht dat ik een kant zou kiezen. Ik wist wie van de jongeren stiekem rookte en welke tienermeisjes in het geniep afspraakjes hadden. Ik bracht medicijnen van het zuiden mee en het werd mijn taak om het bloed te prikken bij de vele diabetici in het dorp. Ik som al deze zaken op omdat het verhaal van zo'n klassiek veldwerk (in een kleine gemeenschap in een afgelegen dorp) eigenlijk een studie op zich is. Ik verzamelde dus voldoende data om te kunnen stellen, mede door vele gesprekken over dit thema, dat de Kozanlılar zich thuis voelen in Kozan en een gevestigde gemeenschap vormen. Of in hun eigen woorden: "We zijn één familie". Zoals in elke familie zijn er verdelingen en conflicten, maar de huidige dorpsgemeenschap is verenigd door een sterk gevoel van verbondenheid: voor de Kozanlılar is dit dorp nu hun thuis.

Maar hun thuis werd bedreigd door het Annan Plan, een ontwerp tot hereniging van Cyprus en de vorming van een nieuwe staat dat voorgesteld werd door Kofi Annan, die tot 2006 Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties was. Tussen 2002 en 2004 kende het Annan Plan vijf versies gekend, voordat de definitieve versie ter stemming aan de bevolking van Cyprus werd voorgelegd in het referendum van april 2004 (dus één jaar nadat de grensposten opengingen). In de vijfde versie van het Annan Plan werd de vestiging van een verenigd Cyprus voorgesteld dat het hele eiland zou beslaan, met uitzondering van de Britse legerbasissen. Het land zou bestaan uit een confederatie van twee deelstaten: een Grieks-Cypriotische en een Turks-Cypriotische staat. Deze zouden samengevoegd worden in één federale overheid die zo min mogelijk bevoegdheden zou hebben. Het plan bevatte eveneens een voorstel voor een federale grondwet, een aantal federale wetten, een voorstel voor een vlag en een nationaal volkslied. Daarnaast zou er een verzoeningscommissie worden gevormd met als doel beide gemeenschappen dichter bij elkaar te brengen. Er werd een beperking gesteld aan het recht op terugkeer van vluchtelingen van beide kanten, en dat is belangrijk in het kader van mijn onderzoek. Het dorp Larnakas/Kozan was immers één van de dorpen waar de oorspronkelijke bewoners, de Larnatsjiotes, zouden mogen terugkeren, terwijl de Kozanlılar voor de zoveelste keer opnieuw verplaatst zouden worden. In het zuiden van Cyprus stemden de Grieks-Cyprioten overweldigend tegen het plan (met 75,8%), omdat niet genoeg van hun eisen werden ingewilligd. In het noorden van Cyprus stemden de Turks-Cyprioten met 64,9% overweldi-

gend voor het plan, maar omdat het een voorwaarde was dat beide kampen voor moesten stemmen, trad het plan niet in werking.

Indien het Annan Plan in werking was getreden, dan zou Larnakas teruggegeven zijn aan de Grieks-Cypriotische Larnatsjiotes en zouden de Kozanlilar opnieuw verplaatst of – in hun woorden – vluchteling geworden zijn. Dat is meteen ook de reden waarom de Turks-Cyprioten uit de dorpen die teruggegeven zouden worden aan de Grieks-Cyprioten negatief stonden tegenover het Plan, alsook waarom hun *vluchtelingenidentiteit* opnieuw werd beklemtoond. Zoals ik reeds stelde, zijn de inspanningen van de Kozanlilar om zich na de oorlog te vestigen in hun nieuwe omgeving, het dorp Kozan, succesvol geweest. De gemeenschap bestaat uit vluchtelingen uit verschillende Paphos dorpen en wordt gedifferentieerd op basis van rijkdom, beroep, geslacht en leeftijd, maar de inwoners zijn ook verenigd als een morele gemeenschap. Dit dorp, dat voor 1974 geen betekenis had voor deze vluchtelingen, is uitgegroeid tot hun thuis. Net zoals de Grieks-Cypriotische vluchtelingen, benadrukken de Kozanlilar, zeker sinds het Annan Plan ter sprake kwam, uitdrukkelijk hun heimwee naar hun dorp in het zuiden. Er zijn echter belangrijke verschillen. De Turks-Cypriotische nostalgie en heimwee worden *niet* ondersteund door het officiële Turks-Cypriotische discours. Het zijn dus verhalen die naar boven komen, parallel in stijl en inhoud met die van de Grieks-Cypriotische vluchtelingen, maar die verteld worden als een soort verzet, in een fluistertoon, in de beslotenheid van de gemeenschap en de familie, en die pas aan mij – de antropologe – verteld werden na vele maanden veldwerk waarin getest werd of ik wel te vertrouwen was, of ik me wel kon inleven in het lijden van Turks-Cypriotische vluchtelingen. Bovendien betekent hun nostalgie *niet* dat ze wensen terug te keren naar hun dorp van oorsprong in de streek van Paphos. In tegenstelling tot wat sommige Grieks-Cyprioten denken over Turks-Cyprioten (die dikwijls als inferieur worden voorgesteld omwille van hun zogenaamde ‘nomadische’ levensstijl), leiden de Kozanlilar een normaal leven, hebben ze een sterke band gevormd met hun dorp en ze willen graag blijven waar ze zijn. Het proces van *emplacement* voor de Kozanlilar, zoals voor zoveel andere gedwongen migranten, lijkt evenwel nog niet ten einde gekomen. Sinds 2002, toen de details van het Annan Plan bekend werden en de mogelijkheid opdook dat het dorp teruggegeven zou worden aan de Grieks-Cyprioten, is er een verhoogd gevoel van onveiligheid geslopen onder de oppervlakte van het normale leven in Kozan. Hoewel er niets van het plan kwam, leeft nog steeds de angst dat het dorp in de toekomst zal worden teruggegeven aan de Grieks-Cyprioten, en dat hun gemeenschap zal worden opgebroken en verplaatst.

Voor de meeste Turks-Cypriotische vluchtelingen is terugkeren naar hun vroegere dorpen geen optie. Ondanks hun gehechtheid aan hun dorpen van oorsprong – herhaaldelijk uitgedrukt in nostalgische verhalen – zijn deze plaatsen locaties waar zij geleden hebben en angst en onzekerheid hebben gevoeld gedurende bijna twee decennia na de Cypriotische onafhankelijkheid van de Britten in 1960. Hun *plaats van het verlangen* is het dorp waar ze nu leven, apart van Grieks-Cyprioten die zij nog steeds wantrouwen, maar met wie ze ook bereid zijn om nieuwe banden te vormen. Grieks-Cyprioten zijn in hun ogen collega-eilanders en niet langer alleen vijanden. Toch bevestigen het geweld uit het verleden en de huidige houding van de Grieks-Cyprioten – geïllustreerd door hun afwijzing van het Annan Plan – de Kozanlılar in hun overtuiging dat ze niet kunnen samenleven met de Grieks-Cyprioten.

Conclusie

Er wordt vaak gezegd dat we leven in een geglobaliseerde, kosmopolitische wereld waarin ‘plaats’ en ‘geworteld zijn’ niet langer de betekenis hebben die ze ooit hadden. Dit kan kloppen voor velen, maar die bewering strookt niet met de ervaring van vluchtelingen en andere gedwongen migranten. Wanneer men een thuis en een gemeenschap één of meer dan een keer verliest, zoals het geval is voor de Larnatsjiotes en Kozanlılar, is het niet onwaarschijnlijk dat concepten als ‘mobiliteit’ en ‘ontworteling’ centraal staan. Jean Améry, een overlevende van de holocaust, verwoordde dit zeer treffend als volgt:

How much home a person needs cannot be quantified. And still, precisely at this time, when home is losing some of its repute, one is greatly tempted to answer the purely rhetorical question and say: He needs more home, more, at any rate than a world of people with a homeland, whose entire pride is their cosmopolitan vacation of fun, can dream of. (Améry 1980: 60)

Die theorieën die het belang van plaats als een opgebouwd netwerk van sociale relaties benadrukken, verklaren de ervaringen van de Grieks-Cypriotische en Turks-Cypriotische vluchtelingen veel beter. Beide groepen streven ernaar om zich te vestigen op en te wortelen in de plaatsen waar ze nu wonen, terwijl ze op hetzelfde moment verlangen koesteren naar de plaatsen van waaruit zij zijn gevlucht. Doreen Massey verdedigt de notie van plaats en ergens thuishoren tegen beschuldigingen van nationalisme door plaats te definiëren als “*constructions* out of the intersections and interactions of concrete

social relations and social processes in a situation of co-presence” (Massey 1994: 138; nadruk in origineel). Dit is belangrijk voor mijn werk, omdat het verklaart, althans ten dele, waarom veel Larnatsjiotes geen voorstander waren van het Annan Plan, terwijl dat plan hen toch zou toelaten om terug te keren naar hun dorp. Het was niet alleen de feitelijke ruimte die belangrijk was voor hen, maar ook de plaats als een ‘constructie’ van sociale relaties, dat wil zeggen, de gemeenschap van Larnatsjiotes die er ooit was maar nu niet meer is.

Het werk van John Davis (1992) over de normaliteit van het lijden en Clifford Geertz’ theorie over de noodzaak om er betekenis aan te geven, zijn ook relevant voor mijn onderzoek over deze vluchtelingen. In zijn bespreking van de scheiding tussen *comfortable anthropology* en *emergency anthropology* wijst Davis (1992: 152) erop dat pijn en lijden “een essentieel onderdeel van de sociale voorwaarden in het algemeen” zijn. Dit is niet om de omvang van het lijden van Grieks- en Turks-Cypriotische vluchtelingen te minimaliseren, maar om te benadrukken dat dit lijden reeds zo lang een deel is van hun leven en de noodzaak te onderstrepen om met dat lijden in het reine te komen. Zoals Geertz laat zien, is het begrijpen van het lijden niet het lijden wegnemen, maar het draaglijk maken.

Cypriotische vluchtelingen verklaren hun ontheemding, hun lijden als een onrecht dat hen werd aangedaan door de andere partij: door Turkije in het geval van de Grieks-Cyprioten en door Grieks-Cyprioten in het geval van de Turks-Cyprioten. Het is deze eis naar rechtvaardigheid die nu nog steeds de Grieks-Cypriotische en Turks-Cypriotische gemeenschappen uit elkaar houdt, die het eiland nog steeds verdeelt, niet alleen letterlijk maar ook figuurlijk.

Rechtvaardigheid wordt voor Grieks-Cypriotische vluchtelingen beschouwd als ‘het recht om terug te keren’, terwijl Turks-Cypriotische vluchtelingen dit formuleren in termen van ‘het recht om te blijven’. De vraag van de Larnatsjiotes om terug te keren naar Larnakas is dus in strijd met de eis van de Kozanlilar om te blijven in Kozan: het dorp is *de plaats van verlangen* voor beide (Dikomitis 2012). Hun beider eisen zijn duidelijk onverenigbaar en vooruitzichten voor een oplossing van het ‘Probleem Cyprus’ lijken onbestaand. Grieks-Cypriotische en Turks-Cypriotische vluchtelingen nemen deel aan een spel van concurrerend slachtofferschap, wat uiteraard niet de basis kan vormen voor een herenigingsplan en vrede.

Met mijn onderzoek wil ik echter ook aantonen dat een pessimistisch scenario niet per se de enige manier is om de huidige situatie te interpreteren. Het is evenzeer mogelijk dat de wens niet zozeer de *plaats* zelf betreft als wel *de erkenning van het onrecht* dat zowel Grieks-Cypriotische als Turks-

Cypriotische vluchtelingen werd aangedaan. Een dergelijke uitleg kan verklaren waarom veel Larnatsjiotes tegen het Annan Plan stemden, terwijl zij toch hadden kunnen terugkeren indien het plan in werking was getreden. Dit toont heel mooi de paradox aan waarmee ze geconfronteerd worden: terugkeren naar het dorp dat nu hun dorp niet meer is of blijven leven met de nostalgie naar het ideale dorp? Dit is een van de zaken waarmee de Larnatsjiotes worden geconfronteerd op emotioneel niveau. Die paradox is ook in overeenstemming met het feit dat, drie decennia na hun ontheemding, het leven niet stilgestaan heeft. Zij, hun kinderen en kleinkinderen zijn nu gevestigd in het zuiden van Cyprus, en hoewel ze dit niet in het openbaar zeggen, erkennen de Larnatsjiotes in de intimiteit van het gezin dat zij niet zullen terugkeren op een permanente basis, zelfs als dat zou kunnen.

Ik heb veel Larnatsjiotes gevraagd waarom ze *tegen* het Annan Plan gestemd hebben en ik kreeg verschillende antwoorden. Ten eerste geloven sommigen dat alle Grieks-Cypriotische vluchtelingen het recht moeten hebben om terug te keren, niet alleen die van een handvol dorpen. Ten tweede gaat het Plan niet in op de vraag naar een volledige en onmiddellijke terugtrekking van het Turkse leger en een garantie dat Turkije niet langer het recht behoudt om eenzijdig in te grijpen in Cyprus. Tot slot hadden ze meer garanties over de kosten van de uitvoering van het Annan Plan willen zien. Dit is nu meer dan ooit het geval in het licht van de immense financiële en economische crisis. Dergelijke antwoorden suggereren dat *erkenning* van hun leed minstens zo belangrijk is als het vooruitzicht van opnieuw te wonen in hun verloren dorp. Onrecht werd gedaan aan alle Grieks-Cypriotische vluchtelingen, niet alleen aan diegenen die mochten terugkeren. Bovendien zou het Turkse leger terug kunnen komen en opnieuw het eiland bezetten, en moeten de financiële kosten van vrede gedragen worden door de aanvallers, niet de slachtoffers. Het Annan Plan was “te weinig en te laat” (Loizos 2008: 186).

Voor de Kozanlilar werd de angst om nog maar eens verplaatst te worden door het Annan Plan opnieuw realiteit. Bijgevolg benadrukken ook zij opnieuw hun vluchtelingidentiteit. Sommigen van hen stemden tegen, anderen voor het Plan, maar beide houdingen hadden de kwestie van rechtvaardigheid als basis. Voor diegenen die voor stemden werd rechtvaardigheid al gedaan in 1974, maar het feit dat de internationale gemeenschap dit nog steeds niet erkent, betekende dat het onzeker en tijdelijk was. Die Turks-Cyprioten waren dan ook bereid om nog eens te verhuizen, zolang dit maar de laatste keer zou zijn. Het Plan voorzag de nodige legitimiteit, en door te stemmen in het voordeel van het plan zouden ook de Grieks-Cyprioten hebben ingezien dat dit inderdaad de laatste keer was. In dit geval betreft het

verlangen niet noodzakelijk *de plaats*, dat wil zeggen het feitelijke dorp Kozan, maar *een plaats* van duurzaamheid, veiligheid en vrede.

De Cypriotische situatie, die hier geanalyseerd werd in termen van rechtvaardigheid, vereist een oplossing die volgens mij geformuleerd moet worden in termen van het erkennen van de onrechtvaardigheden die elk geleden heeft. Als, zoals ik geprobeerd heb aan te tonen, de erkenning van rechtvaardigheid van groot belang is voor zowel de Grieks-Cyprioten als de Turks-Cyprioten, dan is een begin van de oplossing voor Cyprus een wederzijdse erkenning van het onrecht en het lijden dat beide partijen ervaren hebben.

Bibliografie

- Améry, J. 1980. *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and its Realities*. Bloomington: Indiana University Press.
- Davis, J. 1992. "The Anthropology of Suffering", in: *Journal of Refugee Studies* 5,2: 149-161.
- Dikomitis, E. 2008. "De belangrijkste 'nutteloze' verkiezingen ooit", *MO**, 13 februari 2008.
- Dikomitis, L. 2004. "A Moving Field: Greek Cypriot Refugees Returning 'Home'", in: *Durham Anthropology Journal* 12,4: 7-20.
- Dikomitis, L. 2005. "Three Readings of a Border: Greek Cypriots Crossing the Green Line in Cyprus", in: *Anthropology Today* 21,5: 7-12.
- Dikomitis, L. 2009a. "'Insider of Outsider? Antropologe of dorpsgenote? Een reflexief verslag van etnografisch veldwerk op Cyprus", in: *Verslagen van het Centrum voor Genderstudies (Universiteit Gent)* 18: 59-80.
- Dikomitis, L. 2009b. "From the City to the Village and Back: Greek Cypriot Refugees Engaging in 'Pilgrimages' across the Border", in: R. Pinxten & L. Dikomitis (eds.), *When God Comes to Town: Religious Traditions in Urban Contexts*. Oxford: Berghahn Books, 79-94.
- Dikomitis, L. 2012. *Cyprus and its Places of Desire: Cultures of Displacement Among Greek and Turkish Cypriot Refugees*. London: I.B. Tauris.
- Geertz, C. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Loizos, P. 2008. *Iron in the Soul: Displacement, Livelihood and Health in Cyprus*. Oxford: Berghahn Books.
- Massey, D. 1994. *Space, Place and Gender*. Cambridge: Polity Press.
- Massey, D. 2005. *For Space*. London: Sage.